

УДК 811.161.2'367.335

Рула Н. В.,
здобувач,

Бердянський державний педагогічний університет,
nataliya.rula@gmail.com

ЗІСТАВНІ РЕЧЕННЯ ЯК ОКРЕМИЙ РІЗНОВИД СКЛАДНОСУРЯДНИХ КОНСТРУКЦІЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація

У статті систематизовано вчення про зіставлення як мовну категорію, удокладнено відомості щодо формально-граматичної та семантико-синтаксичної організації зіставних складносурядних речень. Акцентовано на функціях сполучника *а* як основного репрезентанта зіставних семантико-синтаксичних відношень. Обґрунтовано поділ складносурядних конструкцій на дві групи: речення із власне-зіставною семантикою та речення з домінуванням зіставлення, яке своєю чергою ускладнене додатковими семантичними відтінками.

Ключові слова: складносурядне речення, зіставлення, формально-граматична організація речення, семантико-синтаксичні відношення, семантичний сполучник.

Summary

In the article there have been systematized the study about matching as a language category; there have been presented information as for formal and grammatical and semantic and syntax organization of comparative compound sentences.

Key words: compound sentence, comparison, grammar formation sentence, semantic-syntactical relations, semantic conjunction.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасній синтаксичній науці спостерігаємо інтерес до поглибленого вивчення кожного конкретного явища, зокрема семантико-синтаксичної організації речення. Хоч система складносурядних речень загалом описана, але кожен різновид зазначених конструкцій потребує детального аналізу. Опис зіставних складносурядних речень на сьогодні є неповним, що зумовлено насамперед їхньою специфікою та складністю. Труднощі, що виникали за розгляду цих конструкцій, пов'язані з відсутністю одностайного тлумачення зіставлення та виокремлення зіставних сполучників з-поміж інших сурядних. Тому виникає потреба в чіткому багатовимірному аналізі цих синтаксичних одиниць.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Вивченню зіставлення та зіставних семантико-синтаксичних відношень у складному реченні приділяли увагу багато мовознавців, із-поміж яких В. Белошапкова, І. Вихованець, К. Городенська, М. Греб, А. Грищенко, Н. Гуйванюк, С. Дорошенко, М. Каранська, М. Кобилянська, Г. Крейдлін, М. Мірченко, О. Падучева, А. Приходько, І. Слинько, О. Степул, К. Шульжук та інші. Проте аналіз сучасних синтаксичних розвідок дає підстави стверджувати,

що на сьогодні малодослідженими або такими, що потребують вивчення під іншим кутом зору, залишається ціла низка аспектів.

У деяких мовознавчих працях узагалі не виділено зіставлення як окремого типу семантико-синтаксичних відношень [2; 7; 8; 13; 14]. Його традиційно розглядали серед протиставних. Автори пізніших наукових розвідок згадували зіставну семантику, водночас не виокремлюючи зіставних речень.

Потракування зіставних складносурядних конструкцій як різновиду речень зіставляльно-протиставного типу пов'язане передовсім із появою граматичної праці А. Грищенка "Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові" (1969) [7]. Проте мовознавець, хоч і розмежує формальну структуру зіставних та протиставних речень, все ж досить узагальнено характеризує зіставно-протиставний зміст складносурядної конструкції.

Зважаючи на вище зазначене, можемо констатувати, що в сучасному українському мовознавстві існує проблема щодо виокремлення зіставлення як самостійної мовної категорії з урахуванням формально-граматичного, семантико-синтаксичного та комунікативного аспектів. Плутанину та неузгодженість у виявленні специфічних ознак зіставлення можна пояснити, на думку М. Греб, схожістю останнього з близькими й водночас відмінними мовними категоріями єднальності, розділовості, протиставлення, порівняння, преференції, градації та ін. [5, 7].

Метою цієї наукової розвідки є удокладнення відомостей про зіставні речення як окремий семантичний різновид складносурядних конструкцій, аналіз семантико-синтаксичної організації досліджуваних речень, виділення груп зіставних конструкцій та виявлення додаткових семантичних відтінків, що можуть ускладнювати власне-зіставлення.

Аналіз зіставного відношення в складносурядному реченні неможливий без з'ясування специфіки зіставлення як мовної категорії, яку визначають певні формальні показники, а також семантична наповнюваність синтаксичної одиниці. Зіставлення як мовна категорія та семантико-синтаксичне відношення означає певну "дисгармонію" двох паралельних ситуацій, їхню невідповідність з одного боку, та змістову єдність співвіднесених предметів, дій, станів, з другого боку. Хоча й існує певна різниця між зіставляваними ситуаціями, однак вони не протидіють одна одній.

М. Мірченко вносить певні уточнення в поняття зіставлення як семантико-синтаксичної категорії. Дослідник зазначає, що зіставність, так само як і протиставність, є підкатегорією, що підпорядкована предикатності – надкатегорії складного і неелементарного простого речення [10, 149].

Зіставлення предметів, дій, станів є результатом послідовних мисленнєвих процесів мовця. Щодо процедури творення зіставного

змісту М. Греб зазначає: “У ній можна виділити щонайменше дві розумово-логічні операції. Перша полягає в тому, що мовець вибирає дві ситуації й відображає їх в семантичній структурі висловлення, встановлюючи між ними відношення кон’юнкції, тобто єднальне відношення. На другому ж етапі він їх зіставляє” [5, 44–45]. Саме поєднання двох явищ на першому етапі часто призводить до розмитості меж між єднальною та зіставною семантиками.

Сфера функціонування зіставного відношення не обмежена лише складними паратактичними формами, а розповсюджена й на складні гіпотактичні та прості речення. Проте найяскравіше й найширше воно репрезентоване саме в складносурядних конструкціях.

Складносурядні речення з семантикою зіставлення є специфічним різновидом, оскільки тісно контактують з єднальними та протиставними конструкціями. З цього приводу А. Приходько зазначає: “Сигналізуючи рух від єдності до різниці та від неї знову до єдності, категорія зіставності втілює дискретність єдності, а зіставні відношення є, таким чином, відображенням у мові діалектики єдності та боротьби протилежностей” [11, 159]. Такий тісний зв’язок між зазначеними змістовими наповненнями складносурядних речень і є причиною зарахування зіставних конструкцій до протиставного різновиду.

Однією з основних характеристик зіставних складносурядних речень постає тематична співвіднесеність та логічна семантична пов’язаність двох ситуацій у мисленні мовця. Із цього приводу А. Приходько за дослідження зіставних речень зазначає: “...як і у всіх координативних конструкціях, обидві ситуації є тематично узгодженими, вимальовують один “сценарій”, у якому зображується повний стан об’єктивної дійсності в момент мовлення. Приналежність до одного сценарію є тим загальним знаменником, що об’єднує частини зіставної конструкції в одне ціле” [11, 157]. Щодо логіки у виборі явищ для зіставлення А. Грищенко акцентує, що зіставляваними можуть бути тільки такі дві ситуації, які мають значення в певний час, а не будь-які дві ситуації, які перебувають у принагідній часопросторовій залежності [13, 400].

Зіставним складносурядним реченням зазвичай притаманне поєднання та зіставлення ситуацій в одному часово-модальному плані, що інколи впливає на формулювання категоричного ствердження несумісності різночасовості з категорією зіставлення [11, 158]. На нашу думку, така категоричність не зовсім коректна. Хоч біноми з темпорально та модально узгодженими присудками в предикативних частинах значно переважають в українській мові, проте, як показує фактичний матеріал, часова й модальна відповідність у конструкціях розгляданого семантичного різновиду не є строгою закономірністю: *Мідь не чорніє, а цей сокіл був геть чорним і ще облупився, немов його не раз лакували* (І. Роздобудько).

До характерних ознак категорії зіставлення зокрема та зіставних складносурядних речень загалом, окрім названих вище, А. Грищенко зараховує обмеження щодо кількісного складу (дві предикативні частини), узагальнення та абстрагованість від конкретних відтінків, позиційну пов'язаність складників [13, 400].

Висловимо певні зауваги щодо обмеження кількісного складу зіставних складносурядних речень. Зазвичай зіставний зміст між ситуаціями дійсності вербалізований через біномну структуру. Те, що зіставні відношення мають сенс лише за наявності двох зіставних пар, наголошували багато дослідників. Таку закономірність А. Приходько для зручності називає принципом "мінімальної достатності зіставлення" [11, 161]. Проте зрідка зіставне складносурядне речення може мати більше двох предикативних частин, хоча в такому разі зіставлення певною мірою послаблюється та межує із перелічуванням: *За хатою росли пишні яблуни, а туди далі виглядали одна за одною тендітні вишні, а он там, на межі з сусідами, розкинулись старі горіхи* (З усного мовлення). Тому в цьому сенсі погоджуємося з І. Вихованцем, який постулює: "Зіставні складносурядні речення являють собою перехідні конструкції між складносурядними реченнями закритої структури і складносурядними відкритої структури. Через те одна частина конструкцій перебуває в зоні власне-зіставних відношень, а інша – в зоні зіставно-єднальних відношень" [3, 307].

Зіставним конструкціям так само не властива абсолютна позиційна стійкість. Порядок розташування предикативних частин у складносурядному реченні зі сполучником *а* може бути як вільним, так і фіксованим. У конструкціях з вільним порядком частин описані події, явища, стани відбуваються одночасно та незалежно один від одного, пор.: *Безтурботні пташки з фасаду співають про райську насолоду, а безсонні круп'є за столиками знай припрошують робити ставки* (Т. Белімова) – *Безсонні круп'є за столиками знай припрошують робити ставки, а безтурботні пташки з фасаду співають про райську насолоду*. За фіксованого порядку розташування предикативних частин їхнє переставлення неможливе, що може бути зумовлене змістовими відношеннями між предикативними частинами або формальними особливостями предикативних частин: *Рік минув по смерті акторки, а слава її, здається, тільки зростала* (О. Ільченко).

На вираженні зіставних семантичних відношень у складносурядному реченні спеціалізований сполучник *а*. Його традиційно зараховують до семантичних сполучників. У реченнєвій структурі він виконує дві функції – формально-граматичну (поєднує предикативні частини в одну конструкцію) та семантико-синтаксичну (виражає протиставні або зіставні змістові відношення між пропозиціями предикативних частин). Саме спроможність сполучника *а* мати як зіставне, так і протиставне наповнення, на думку К. Городенської, свідчить про його часткову

асемантичність. Як показує фактичний матеріал, іноді за послаблення контекстуальної невідповідності сполучник *а* може бути асемантичним, коли зазнає переходу у сферу приєднувальних чи єднальних відношень. У таких реченнях він лише оформлює сурядний зв'язок, поєднуючи між собою предикативні частини, а за змістові відношення відповідає лексичний склад частин. Суголосну думку щодо цього сполучника висловлює і російська дослідниця М. Ляпон та зараховує його до недиференційованих (неоднозначних) сполучних засобів, оскільки він є “потенційним еквівалентом”, тобто “носієм єднального значення” [15, 616]. Водночас вона підкреслює, що сполучник *а*, як і протиставні сполучні засоби, значно відрізняється від сполучника *і*, адже, незважаючи на потенційну неоднозначність, “характеризується більшою семантичною визначеністю й у своєму функціонуванні меншою мірою залежить від контексту та лексичних конкретизаторів” [15, 622].

Суперечливим на сьогодні залишається погляд щодо зарахування підсилювальної частки *ж* (*же*) до зіставних сполучників. Як власне сполучник ця частка потрактована в багатьох мовознавчих розвідках [1; 5; 9; 12; 15]. Автори російської граматики (1980 р.) називають *ж* (*же*) “семантичним аналогом сполучника *а*” та говорять про функцію акцентуалізації, а також про позиційну спеціалізацію як про специфічні ознаки цього сполучного засобу [15, 626]. У граматичній праці “Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання” до зіставної семантики, яку може виражати сполучник *ж* (*же*), додані ще протиставна та приєднувальна. Проте ми підтримуємо позицію К. Городенської, яка не виділяє сполучника *ж* (*же*) [4]. Не заперечуючи функцію підсилення зіставного відношення, яку виконує частка *ж* (*же*) у складносурядній конструкції, вважаємо за правильне розглядати речення такого типу серед безсполучникових складносурядних.

Корегуючи думку А. Грищенка про те, що в складносурядних зіставних реченнях використовуваний тільки сполучник *а* [13, 399], І. Вихованець до цього типу зараховує також конструкції закритої структури зі сполучником *і*, які постають як вторинні, що виникли внаслідок дериваційної взаємодії з іншими типами речень. Прикладом такої вторинної конструкції є речення на кшталт: *Зелена трава біля ріки шумить від кошинової метушні, і річка спокійно несе свої води* (3 усного мовлення) – для порівняння: *Зелена трава біля ріки шумить від кошинової метушні, а річка спокійно несе свої води*. Як відомо, первинними конструкціями для сполучника *і* є складносурядні речення відкритої структури [3, 309], а побудови на взірць наведеної вище є вторинними.

Зіставлення в складносурядному реченні своєю чергою підлягає конкретній семантичній диференціації. А. Грищенко виділяв три змістові різновиди: нейтрально-зіставні, розподільно-зіставні, зіставно-наслідкові [13, 401–402]. Натомість М. Греб зазначає, що складносурядні зіставні

речення функціують в окремих різновидах, лише один із яких можна визначити як власне-зіставний, інші ж отримали назви речень невідповідності та поширювальних (приєднувальних). Останні, як наголошує мовознавець, є найбільш складним семантичним різновидом [5, 71]. У той же час М. Греб пише про явище асиметрії мовного знака та змісту, коли в реченнях, крім зіставного відношення, виникає ще й “додатковий зміст логічної природи”, який виражений імпліцитно. Так із-поміж додаткових змістових відношень дослідниця виокремлює єднальні, допустові, причинові, наслідкові, порівняльні та преференційні [6].

Ми вважаємо за доцільне розподілити всі зіставні складносурядні конструкції на два різновиди – речення із власне-зіставною семантикою та речення з домінуванням зіставлення, яке своєю чергою ускладнене додатковими семантичними відтінками.

Як показав фактичний матеріал, із усього загалу аналізованих сполучникових складносурядних речень із семантикою зіставлення більшу частину становлять біноми з власне-зіставним значенням. Відтворення власне-зіставного змісту відбувається за певними семантико-синтаксичними параметрами:

- зіставлення виконуваних суб'єктами різних дій, що відкривають однакову перспективу: *Дрібні переліски не спиняли ока, а великі дерева, порозкидвані мальовничими купами то там, то там, ще мовби побільшували й без того просторі обшири галяв, з'єднуючи їх у безконечну велетенську вервечку* (П. Загребельний);

- зіставлення виконуваних суб'єктами однакових дій, що спрямовані на різні об'єкти: *Одна несе вареники, а друга – сметану* (Українська народна пісня);

- зіставлення станів: *Ти живий, а я вмерла...* (І. Роздобудько);

- зіставлення якостей: *Молодиці – білолиці, а хлопці – чорнобривці...* (Українська народна пісня);

- зіставлення за часовими параметрами: *Зараз хоч цифровики пішли, а раніше такі ухарі знаходились – на порожній апарат все знімали* (А. Кокотюха);

- зіставлення за просторовими параметрами: *У місті мені не вистачає повітря, а на відкритому просторі мої груди дихають на повну* (З усного мовлення).

Під процес зіставлення можуть також підпадати одразу декілька параметрів, наприклад: *Ой по горах та й сніги лежать, А в долинах та й льоди стоять* (Українська веснянка) – зіставлення виконуваних суб'єктами різних дій, що відкривають однакову перспективу, та зіставлення за просторовими параметрами.

Як було зазначено вище, інколи на семантику зіставлення нашаровуються інші значеннєві відтінки. Проте саме зіставний компонент посідає домінантне місце з-поміж інших. Зокрема це речення, у яких:

1) зіставлювані події, явища перебувають між собою у відношенні причини та наслідку: *Почали з усіх сторін накликувати до спокою, а це знову підсилило гамір* (І. Вільде); 2) між зіставлюваними подіями, явищами виникають відношення умови та наслідку: *Ну, заплакала б, сказала б щось примирливе, а там уже б і він не витримав (серце ж не камінь!)* (Т. Белімова); 3) між зіставлюваними подіями, явищами наявні обмежувальні відношення: *Невже всі ці роки спільного життя нічого не важать, а має значення тільки цей її останній вчинок?* (Т. Белімова); 4) між зіставлюваними подіями, явищами маємо допустові відношення: *Дехто боїться літати, а я могла б відкинути люк і легко пробігти по небесах* (І. Роздобудько); 5) між зіставлюваними подіями, явищами наявні пояснювально-ототожнювальні відношення: *“Мрія” будуватиме свій бізнес за всіма міжнародними стандартами, а це означає відповідальне ставлення до працівників, до природних ресурсів, сплата податків та офіційне працевлаштування усіх членів колективу* (“Високий замок”, 6–8 березня 2015 р.); 6) між зіставлюваними подіями, явищами виникає відношення невідповідності: *Хотів сказати з глумом, а вийшло начеб жалісливо* (В. Лис); 7) друга предикативна частина уточнює подію, явище у першій частині: *Я – “покоївка”, а точніше – ранковий прибиральник* (І. Роздобудько); 8) у другій предикативній частині виділена ознака першої: *Кожна модель підкреслює переваги фігури та приховує недоліки, а фішка – вишивка у вигляді тату...* (Г. Вдовиченко); 9) у реченні прослідковуємо відтінок взаємовиключення: *Хтось кудись ішов, квапився, а хто й просто собі стояв, видивляючись на божий світ...* (П. Загребельний); 10) друга предикативна частина містить результат дії: *Але щоразу його розповіді про закордонне життя ставали яскравішими, а зрештою прозвучала рішуча пропозиція обміркувати шляхи відступу* (М. Іванцова); 11) друга предикативна частина є висновком, який впливає з першої частини: *... говорити про “тривалість” інвестиції не доводиться, а отже, майно українських фізичних і юридичних осіб на території Криму не може вважатися “інвестицією”, здійсненою на території Росії* (“Дзеркало тижня”, 6 червня 2014 р.).

Висновки та перспективи подальшого розвитку проблеми.

Зіставні складносурядні речення є окремим і самостійним семантико-синтаксичним різновидом. Зіставлення в досліджуваних синтаксичних одиницях підлягає конкретній семантичній диференціації. Усі зіставні складносурядні конструкції можна поділити на два різновиди – речення з власне-зіставною семантикою та речення з домінуванням зіставлення, яке своєю чергою ускладнене додатковими семантичними відтінками. Для першої групи біномів характерне власне-зіставлення об’єктів, суб’єктів, дій, станів, явищ, зіставлення в часі або в просторі. Іноді дві ситуації можуть зіставлятися за декількома семантичними параметрами. У реченнях другої групи зіставлення як домінантне семантико-

синтаксичне відношення може бути ускладненим іншими змістовими відтінками: причиновістю, умовністю, допустовістю, результативністю, невідповідністю, обмеженням, ототожненням, уточненням, виділенням, взаємовиключенням тощо.

Література

1. Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис / В. А. Белошапкова. – М. : Высшая школа, 1977. – 248 с.
2. Валгина Н. С. Современный русский язык : Синтаксис : учебник / Н. С. Валгина. – [4-е изд., исправл.]. – М. : Высш. шк., 2003. – 416 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник для студ. філол. фак. вуз.] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Городенська К. Граматичний словник української мови : сполучники / Катерина Городенська. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. – 340 с.
5. Греб М. М. Семантико-граматичні чинники формування зіставного відношення у складних конструкціях сучасної української мови : [монографія] / Марія Греб. – Донецьк : ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2007. – 188 с.
6. Греб М. М. Функціонування зіставних конструкцій ускладненої семантики в сучасній українській мові / Марія Греб // Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – С. 14–17.
7. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1969. – 155 с.
8. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
9. Крючков С. Е. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения / С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов. – М. : Просвещение, 1977. – 191 с.
10. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – [Вид. 2-ге, переробл.]. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
11. Приходько А. М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові : [монографія] / А. М. Приходько. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 292 с.
12. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : проблемні питання : [навч. посібн.] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
13. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.
14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис : [підручник] / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева. – К. : Знання, 2010. – 374 с.
15. Русская грамматика / гл. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1980. – Т. 2 : Синтаксис. – 709 с.

Стаття надійшла до редакції 7 жовтня 2017 року